

การดำรงอยู่ของนาฏศิลป์ไทยในยุคประเทศไทย 4.0

Existence of Current Thai Dance and Thailand 4.0

ภาณุริชต์ บุญส่ง

Panurat Boonsong

บทคัดย่อ

นาฏศิลป์ไทยไม่ได้เป็นเพียงแต่การฟ้อนรำเพื่อ บวงสรวง หรือประกอบพิธีกรรมเพียงอย่างเดียว นาฏศิลป์ ไทยได้ถูกบรรจุอยู่เป็นวิชาที่การศึกษาขั้นพื้นฐานบรรจุลงใน หลักสูตรเพื่อให้นักเรียนได้ศึกษาเล่าเรียนวัฒนธรรมประจำ ชาติ อีกทั้งสามารถต่อยอดความรู้ไปจนถึงระดับอุดมศึกษา ขั้นสูงสุดได้ ด้านธุรกิจต่างๆก็เช่นกัน ได้มีการนำการแสดง นาฏศิลป์เข้ามามีส่วนร่วมในการสร้างบรรยากาศและความ น่าสนใจแก่ผู้รับบริการ แต่ปัญหาที่นาฏศิลป์ไทยหลักไม่พ้น คือความสนใจและใส่ใจของเยาวชนคนไทยทุกคนที่จะให้ ความสำคัญและความสนใจเพียงเฉพาะกลุ่มเท่านั้น ด้วย สภาพของสังคมในปัจจุบันที่มีวัฒนธรรมของต่างชาติเข้ามา มีอิทธิพลอย่างมากมายในหลายๆสังคม ทุกเพศทุกวัย ดังนั้น ความสนใจในเรื่องของนาฏศิลป์ไทยจึงมีเฉพาะกลุ่ม หาก แต่นานาฏศิลป์ไทยมาผนวกกับความบันเทิง อาทิละคร ภาพยนตร์ หรือรายการโทรทัศน์ต่างๆก็จะมีส่วนช่วยให้ผู้ ชมเกิดความสนใจมากขึ้น แต่หากยังคงเป็นนาฏศิลป์ไทย มาตราฐานตามแบบแผนเดิมความนิยมย่อมลดน้อยลงอย่าง ที่เกิดขึ้นในสังคมปัจจุบัน การเปลี่ยนแปลงไปในหลากหลาย

ปัจจัย ซึ่งส่วนใหญ่เชื่อมโยงกับการพัฒนาประเทศจากข้อมูล การสัมภาษณ์ได้มีมุมมองในการเสนอแนวคิดเพื่อพัฒนา งานด้านนาฏศิลป์ไทยให้เป็นที่สนใจแก่ประชาชนโดยทั่วไป ว่าด้วยนาฏศิลป์ไทยควรเกิดการพัฒนารูปแบบสร้างสรรค์ขึ้นให้ เข้ากับยุคสมัย เพราะการจะให้นาฏศิลป์ดำรงอยู่ได้นั้นย่อม ต้องมีผู้ที่ให้การสนใจ นาฏศิลป์ถือเป็นวัฒนธรรมที่มาก ด้วยคุณค่าด้วยวัฒนธรรมไทย อันถือเป็นกลุ่มเทคโนโลยี และอุตสาหกรรมเป้าหมาย ในการนำพาประเทศเดินหน้า สู่อุตสาหกรรม 4.0 โดยมุ่งอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมดั้งเดิม และพัฒนาต่อยอดให้เหมาะสมกับยุคสมัยใหม่ช่วยสร้าง รายได้และภาพลักษณ์ที่ดีแก่ประเทศ ดังนั้นนาฏศิลป์ไทย กับการดำรงอยู่ในประเทศไทย 4.0 นั้น ต้องเชื่อมโยงกับ การเปลี่ยนแปลงของสังคม การเรียนรู้ และการทำงานอัน เป็นการสร้างรายได้ และเพิ่มมูลค่าด้วยวัฒนธรรม ดังนั้น นาฏศิลป์ไทยในประเทศไทย 4.0 ต้องดำรงอยู่ด้วยการ อนุรักษ์ที่ควบคู่ไปกับการพัฒนา

คำสำคัญ: การดำรงอยู่ของนาฏศิลป์ในปัจจุบัน / นาฏศิลป์ ไทยกับประเทศไทย 4.0

อาจารย์ โรงเรียนสาธิตนวัตกรรม มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลธัญบุรี

Abstract

Thai dance is not only dance with an aim for sacrifice or ritual but also is integrated into the basic course in the curriculum for students' learning about national culture and knowledge extension towards higher education, reaching the highest level of education. Likewise, Thai dance is also used in a business sector as a factor to build good and attractive atmosphere for clients. However, an unavoidable problem facing Thai dance is insufficient attention of Thai dance among Thai youths. In other words, there are only some groups paying attention to Thai dance as current social condition has adopted international cultures which influence all society and people of all ages and genders. Therefore, the attention to Thai dance is limited to some groups of people. But if it is integrated with entertainment including dramas, movies or television programs, Thai dance will gain more attention from the audience. If Thai dance still holds the old and traditional standard, its popularity certainly is decreased as seen in present day. The changings in several factors mostly are associated with national development. Based on the interviews, the ideas were proposed to develop Thai dance that is attractive to Thai general people. Thai dance should be developed creatively to keep up with current situation. To sustain it, interested people are required. Thai dance is Thai valuable culture and as a technological and industrial target towards Thailand 4.0 with an aim of preserving traditional culture and cultural development and extension to keep up with a modern era, generating income and good image at the country level. Therefore, Thai dance and its existence in Thailand 4.0 requires the linkage of social changes, learning, and work, leading to income generation and added cultural value. Therefore, Thai dance in Thailand 4.0 must be sustainable for its conservation and development.

Keywords: Existence of current Thai dance / Thai dance and Thailand 4.0

บทนำ

วัฒนธรรมเป็นเรื่องราวที่วาดด้วยการดำรงชีวิตของคนในสังคมตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย ดังนั้นวัฒนธรรมจึงเป็น "มรดกทางสังคมที่ครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างของชีวิตมนุษย์ในแต่ละสังคม มีวัฒนธรรมเฉพาะของตน เพราะเป็นวิถีชีวิตที่แตกต่างกันของแต่ละสังคม" (สุพัตรา สุภาพ, 2536: 99) วัฒนธรรม คือสิ่งที่มนุษย์เปลี่ยนแปลง และปรับปรุงผลิตสร้างขึ้นเพื่อความเจริญของงานในวิถีแห่งชีวิตของส่วนรวม ถ้ายทอดกันไว้ เอาอย่างกันได้ ทั้งผลิตผลของส่วนรวมที่มนุษย์ได้เรียนรู้มาจากคนรุ่นก่อนสืบทอดกันมาเป็นประเพณี ตลอดจนความคิด ความประพฤติ และกิริยาอาการหรือการกระทำของมนุษย์ในส่วนรวมเป็นพิมพ์เดียวกัน และสำแดงออกมาให้ปรากฏเป็นภาษา ศิลปะความเชื่อถือ ระเบียบประเพณี ที่เป็นมรดกแห่งสังคม ซึ่งสังคมได้รับและรักษาไว้ให้เจริญงอกงาม ความเจริญทางวัฒนธรรมนั้นแตกต่างจากความเจริญทางอารยธรรมตรงที่ว่า ความเจริญทางวัฒนธรรมนั้น มีลักษณะประจำชาติแอบแฝงอยู่ อันถือเป็นเอกลักษณ์ประจำชาติที่ไม่เหมือนใคร และไม่มีใครเหมือน อย่างเช่นภาพจิตรกรรมฝาผนังของไทยเราไม่ว่าจะเอาไปตั้งไว้ในส่วนใดของโลก ผู้สนใจศิลปะดูก็จะเห็นได้ทันทีว่า เป็นภาพจิตรกรรมของไทย หรือลักษณะการไหว้ของคนในเอเชีย นั้น การไหว้ของคนไทยแตกต่างออกไปตรงที่การค้อมศีรษะลงมาจรดมือที่ประนมอยู่อันเป็นการวิวัฒนาการจากนาฏศิลป์ไทย สิ่งเหล่านี้เป็นลักษณะประจำชาติ หรือลักษณะเฉพาะทางเชื้อชาติที่เป็นความเจริญทางวัฒนธรรม มิใช่เป็นความเจริญทางอารยธรรม วัฒนธรรมทางคติธรรม เนติธรรม วัตถุธรรม และสัทธิธรรมครอบคลุมเข้าถึงคติความเชื่อ ขนบธรรมเนียม ประเพณี ศิลปะวรรณคดี จรรยา มารยาท ความประพฤติ กฎหมาย และการตัดสินใจ ค่านิยม ฯลฯ ดังเดิม (สุพัตรา สุภาพ อ้างถึง พระยาอนุমানราชธนะ, 2519: 10)

สมบัติทางวัฒนธรรมของชาติไทยที่ได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่องควบคู่กับประวัติศาสตร์แขนงหนึ่งคือนาฏศิลป์ไทย ซึ่งนับว่ามีบทบาทสำคัญต่อคนไทยในสังคมทุกระดับ ได้สอดแทรกเข้ามาในวงจรชีวิตของคนไทยไม่ว่าจะเป็นความเชื่อ พิธีกรรม ศิลธรรม การศึกษา และการบันเทิงต่างๆ ที่มีการพัฒนาสร้างสรรค์ และปรับปรุงให้เกิดความเจริญรุ่งเรือง สิ่งต่างๆเหล่านี้ได้มีการสืบทอดจากชนรุ่นหนึ่งไปสูชนอีกรุ่นหนึ่ง ซึ่งล้วนแล้วแต่ได้รับอิทธิพลจากการเมืองการปกครอง สภาพสังคมและเศรษฐกิจในแต่ละยุคแต่ละสมัย ดังนั้นนาฏศิลป์ไทยเป็นวัฒนธรรมแขนงหนึ่งที่สามารถถ่ายทอด วิธีการดำเนินชีวิตของคนไทยออกมาในรูปแบบของการละคร ซึ่งเป็นศิลปะที่มีความประณีตงดงามรวมถึงมีความสำคัญและมีความจำเป็นต่อชีวิตมนุษย์เป็น

อย่างยิ่ง (สุรพล วิรุฬกรัก, 2547: คำนำ) ศิลปะแห่งการ
พ้องรำเกิดขึ้นมาช้านาน คู่กับมนุษยชาติและมีอยู่ด้วยกัน
ทุกชาติ ทุกภาษา จะแตกต่างกันก็เฉพาะแบบอย่างทาง
ศิลปะและความละเอียด ประณีต และความนิยม ของชา
ตินั้นๆ ตั้งแต่ดึกดำบรรพ์มนุษย์มีความเชื่อในเรื่องอำนาจ
ลึกลับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และได้้นำการพ้องรำมาประกอบเพื่อที่
จะพยายามสื่อความหมายกับสิ่งเหล่านั้นทำให้เกิดพิธีกรรม
ต่างๆ ขึ้นและมนุษย์มีความเชื่อว่า การประกอบพิธีกรรม
นั้นจะสามารถบันดาลสิ่งต่างๆตามที่มีมนุษย์ต้องการได้ การ
พ้องรำเป็นพื้นฐานที่แสดงออกถึงความรู้สึกนึกคิด เพื่อให้
เทพดาหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์พอใจ เป็นคติความเชื่อทางด้านต่างๆ
ไปประกอบพิธีกรรมเพื่อเคล็ดลางข้อขัดแย้งระหว่าง คนกับ
ธรรมชาติ คนกับคน คนกับกฎเกณฑ์ทางสังคม คนกับ สิ่ง
เหนือธรรมชาติ เพราะมนุษย์ไม่สามารถค้นหาคำตอบที่แท้
จริงของปัญหาต่างๆได้ (จารุวรรณ ธรรมวัตร, 2531: 1-3)

หากจะกล่าวถึงวัฒนธรรมไทยนั้น ก็เปรียบเป็นสิ่ง
กำหนดวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของสังคมไทย ทั้งยังเป็นเครื่อง
วัดความเจริญ หรือความเสื่อมของสังคม ซึ่งมีผลต่อความ
ก้าวหน้าของประเทศ เพราะประเทศจะเจริญหรือมีนั้น
ย่อมขึ้นอยู่กับพัฒนาของคนในสังคมจากแผนพัฒนา
เศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ที่กล่าวถึงการพัฒนาประเทศ
ให้เจริญก้าวหน้าขึ้น สังคมต้องมีคุณภาพ จากการพัฒนา
คนในสังคม ปรากฏผลของการพัฒนาได้โดย เป็นสังคม
คุณภาพ คือ สังคมไทยต้องพัฒนาคนในสังคมทุกด้าน ทั้ง
ด้านความรู้ ทักษะ มีการดำเนินชีวิตที่ดี โดยยึดหลักความ
พอเพียง ความพอดี และสามารถพึ่งพาตนเองได้ อีกทั้งเป็น
สังคมแห่งภูมิปัญญาและการเรียนรู้ โดยคนไทยสามารถ
เรียนรู้ได้ตลอดชีวิตให้เป็นคนคิดเป็น ทำเป็น และแก้ปัญหา
เป็น เป็นผู้มีเหตุผล ร่วมใจกันพัฒนาภูมิปัญญาไทย ควบคู่
กับการอนุรักษ์สืบสานวัฒนธรรม ประเพณีในท้องถิ่นด้วย
และท้ายสุดเป็นสังคมที่มีความเอื้ออาทรต่อกัน โดยต้อง
ปลูกฝังให้คนไทยเป็นผู้มีคุณธรรม จริยธรรมและมีค่านิยม
ที่ถูกต้อง พึ่งพาอาศัยกัน มีความรู้รัก รู้สามัคคี ภูมิใจใน
ความเป็นไทย รักษาสถาบันที่สำคัญของสังคมไทย ซึ่งการ
พัฒนาดังกล่าวข้างต้นนี้ ก็เปรียบเสมือนล้อเกวียนล้อหนึ่ง
ที่ประเทศไทยจะต้องพัฒนาให้คนในชาติ และประเทศเกิด
การเจริญเติบโตไปด้วยเช่นกัน

เส้นทางแห่งการสืบสานนาฏกรรม

นาฏศิลป์ไทย ถือเป็นเรื่องราวที่อยู่คู่กับคนไทยมา
ช้านาน สืบทอดจากบรรพบุรุษและปรมาจารย์ทางด้าน
นาฏศิลป์ที่สืบทอดต่อกันมา โดยอาศัยครูเป็นผู้ถ่ายทอด
วิชา การเรียนการสอนเริ่มขึ้นจากในเขตพระราชวังที่เจ้า

จอมหลายท่านมีความรู้ความสามารถด้านนาฏศิลป์ไทย
และฝึกหัดให้กับนางข้าหลวง จนเมื่อกระทั่งเจ้าจอมบางท่าน
ได้ลาชีวิตอันแสนสุขสบายภายในพระราชวังออกมาอาศัย
อยู่แบบสามัญชนธรรมดาในนั้นแม้ชีวิตจะเปลี่ยนไปแต่จิต
วิญญาณยังคงเหมือนเดิม เป็นที่แน่นอนว่าการรำรำย่อมยัง
คงอยู่ในสายเลือดของท่านอยู่ ก็ได้ถ่ายทอดสรรพวิชาความ
รู้ต่างๆให้กับบรรดาสามัญชนทั่วไป จนเกิดเป็นคณะละคร
ตามแต่ละที่ ต่อมาได้มีการก่อตั้งโรงเรียนเฉพาะด้าน ที่มี
การจัดการเรียนการสอนเกี่ยวกับดนตรีและนาฏศิลป์ขึ้น โดย
เปิดสอนครั้งแรกเมื่อวันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ. 2477 นับ
เป็นสถาบันของชาติแห่งแรกที่ทำให้การศึกษา ทั้งวิชาสามัญ
และวิชาศิลปะ ขึ้นอยู่กับกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ
ผู้ก่อตั้งโรงเรียนนี้คือ พลตรีหลวงวิจิตรวาทการ อธิบดีคน
แรกของกรมศิลปากร ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2478 ทางกรมมี
ความประสงค์ที่จะให้วิชาศิลปะทางโขน ละคร และดนตรี มา
รวมอยู่ในสังกัดเดียวกัน จึงได้โอนครูอาจารย์ทางด้านนาฏศิลป์
และดุริยางคศิลป์ กับศิลปินประจำราชสำนักของพระมหา
กษัตริย์ รวมทั้งเครื่องดนตรี เครื่องโขน เครื่องละครของ
หลวงบางส่วนจากกระทรวงวัง ให้มาสังกัดกรมศิลปากร
กรมศิลปากรจึงได้แก้ไขปรับปรุงการศึกษาของโรงเรียนนาฏ
ดุริยางคศาสตร์ให้กว้างขวางยิ่งขึ้น ในปีพ.ศ. 2488 หลัง
สิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่ 2 นายกรัฐมนตรีบัญชาให้แก้ไข
ปรับปรุงการศึกษาของโรงเรียนสังกัดศิลปใหม่และเปลี่ยน
ชื่อเป็น “โรงเรียนนาฏศิลป์” เมื่อเปิดโรงเรียนนาฏศิลป์ ปี
พ.ศ. 2488 มีนักเรียนเก่าเหลืออยู่ในโรงเรียนสังกัดศิลป
33 คน เป็นนักเรียนหญิงทั้งสิ้น จึงเปิดรับสมัครนักเรียน
ชายฝึกหัดโขน จำนวน 60 คน นับแต่นั้นมา โรงเรียนนาฏ
ศิลป์ก็ขยายการศึกษาทั้งนาฏดุริยางคศิลป์ไทยและสากล
กองการสังกัดมาขึ้นกับกองศิลปศึกษา และได้รับยกฐานะ
ให้เป็น วิทยาลัยนาฏศิลป์

ในอดีตนั้นดนตรี และนาฏศิลป์เป็นกิจกรรมการ
ละครที่มีมาแต่ครั้งโบราณ มีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นการขับ
กล่อมถวายพระมหากษัตริย์เพื่อความสำราญพระราชหฤทัย
โดยภายในวังมีนางละคร และนักดนตรี ที่ถูกนำเข้ามาถวาย
ตัว นางละครเหล่านี้ล้วนเป็นบุตร หลานของเจ้านาย และ
ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ มีหลายท่านที่ได้รับการถวายตัว และอวย
ยศเป็นเจ้าจอม เช่น เจ้าจอมมารดาวาด เจ้าจอมมารดา
เขียน เจ้าจอมมารดาสุน เจ้าจอมมารดาอม เจ้าจอมมารดา
ห้วง และเจ้าจอมมารดาทับทิม เป็นต้น การฝึกซ้อม และ
การถ่ายทอดทำรำจึงมีเฉพาะในราชสำนักเท่านั้นในช่วงต้น
(สาระ มีผลกิจ, 2551: 193-194)

กระบวนการถ่ายทอดทำรำจึงเป็นไปตามพระราช
ประสงค์ หรือตามประสงค์ของครูละครว่าท่านต้องการถวาย
ละคร เพื่อให้พระมหากษัตริย์ทรงทอดพระเนตรเรื่องอะไร

หรือตอนอะไร การฝึกซ้อม และการคัดเลือกตัวละคร ครูละครจึงมีบทบาทสำคัญมากในการถ่ายทอดความรู้ทั้งในด้านทักษะ และทฤษฎีให้กับผู้เรียน หรือให้กับนางละครในยุคสมัยนั้น ซึ่งการเรียน การสอนที่มุ่งเน้นทางด้านทักษะ กระบวนการทำ ผู้เรียนต้องเรียนจนเกิดทักษะที่มีความชำนาญ และสามารถแสดงออกได้อย่างชัดเจน ถึงจะสามารถเป็นนักแสดงหน้าพระที่ได้ และยังมีเจ้านายหลายพระองค์ที่ทรงนาฏศิลป์ได้เป็นเลิศและมีคณะเป็นของตนเอง เช่น กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (รัชกาลที่ 2) กรมพระนริศฯ เป็นต้น

แม่พิมพ์แห่งวงการนาฏศิลป์ไทย

แม่พิมพ์แห่งวงการนาฏศิลป์ไทย เชื่อได้ว่าทุกคนที่อยู่บนเส้นทางแห่งนี้จะต้องคิดเห็นพ้องตรงกันว่า บุคคลที่นำยกย่องในอัจฉริยภาพ และต้นแบบความเป็นเนื้อครูคือ “คุณครูลมูล ยมะคุปต์” อัจฉริยภาพ หมายถึง ความรู้ความสามารถที่เกินกว่าระดับปกติ (พจนานุกรม, 2525, น. 893) คุณครูลมูล ท่านมีคุณสมบัติที่ปรากฏชัด ทั้งในหมู่นักศิษย์และบุคคลทั่วไปว่า คุณครูมีอัจฉริยภาพทางด้านนาฏศิลป์ไม่ว่าทั้งในเรื่องการแสดงที่ผ่านมาในอดีต ความเป็นครูที่เหนือครูอื่นทั้งหลาย แม้กระทั่งศิลปินชั้นครู เช่น พระยานัฏกานูรักษ (ทองดี สุวรรณภารต) และคุณหญิงนัฏกานูรักษ (เทศ สุวรรณภารต) ซึ่งมีหน้าที่บังคับบัญชาในหลวงละครหลวง ในกรมหรสพ รัชกาลที่ 6 ก็กล่าวยกย่องให้ปรากฏในหมู่นักศิลปินด้วยกันว่าท่านมีคุณสมบัติเช่นนี้ เมื่อจัดตั้งวิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร ขึ้นพระยานัฏกานูรักษ ได้แนะนำ พลฯ พลตรีหลวงวิจิตรวาทการ ให้เชิญ คุณครูลมูล ยมะคุปต์ เข้ามาเป็นครูถ่ายทอดนาฏศิลป์ ทั้งเป็นผู้วางหลักสูตรการเรียนการสอน จนมีศิษยานุศิษย์ได้ออกไปก่อตั้งสถาบันที่เกี่ยวข้องกับนาฏศิลป์แพร่หลายในปัจจุบัน ก็ล้วนแล้วแต่เกิดมาจากแนวทางความคิดอันเป็นอัจฉริยะของท่านคุณครู (ประเมษฐ์ บุญยะชัย, 2548: 181) ทุกวันนี้องการนาฏศิลป์ไทยได้ให้ความเคารพและเชิดชูคุณครูลมูล ยมะคุปต์ เป็นปรมาจารย์ทางด้านนาฏศิลป์ ระบบการศึกษาได้จัดการเรียนการสอนตามแนวทางการวางหลักสูตรของคุณครูลมูลไว้ในหลายๆสถาบันการศึกษา ที่จัดการเรียนการสอนด้านนาฏศิลป์ไทย ที่สืบเนื่องกันมาอย่างเป็นแบบแผนจนถึงปัจจุบัน

นาฏศิลป์ยังเป็นศาสตร์การเรียน การสอนอีกวิชาหนึ่งซึ่งนักปกครองใช้เป็นเครื่องมือในการพัฒนาในด้านทักษะ ด้านความรู้ และการปลูกฝังในด้านคุณธรรม และ

จริยธรรมให้กับเหล่าราชบุตร ราชธิดา กุลบุตร และกุลธิดา จากหนังสือจดหมายของจางวางหรั่า (พระนามแฝงหม่อมเจ้ารัชณี แจ่มจรัส หรือกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์) ได้ทรงอธิบายไว้ว่า “นาฏศิลป์หรือนาฏกรรมเป็นเครื่องมือหลักในการขัดเกลาจิตใจของนักปกครอง ในอดีต โอรส และธิดาของพระมหากษัตริย์ และราชวงศ์ล้วนแล้วต้องเรียน เพื่อเพิ่มพูนความรู้ และขัดเกลาจิตใจ โดยผู้ชายนั้นจะเริ่มเรียนศิลปะการต่อสู้ ในตำราพิชัยสงคราม อาวุธสั้น – ยาว โดยขั้นตอนในการฝึกเริ่มจากการไหว้ครู และต่อยด้วยศาสตรชั้นพื้นฐานจนไปถึงศาสตรชั้นสูง ครูผู้สอนก็จะเป็นเจ้านายหรือขุนนางชั้นผู้ใหญ่เป็นแม่ทัพในการฝึก ในส่วนของผู้หญิงก็เริ่มเรียนด้วยระเบียบวิธีชาววังว่าด้วยการเดิน การนั่ง การปฏิบัติตน ต่อจากนั้นก็เรียนนาฏศิลป์เพื่อพัฒนาบุคลิกภาพ และลักษณะที่ดีของการเป็นนางใน นาฏศิลป์เป็นวิชาพื้นฐานที่จะปลูกฝังให้กุลธิดามีความเป็นระเบียบและเรียบร้อย โดยครูผู้สอนก็จะคัดเลือกมาจากพระสนมและเจ้าจอมเป็นแม่ทัพในการสอน” (น.ม.ส., 2478: 14-19) ในการเรียนการสอนนาฏศิลป์ไทยนั้นจะใช้การปฏิบัติรำตามครู โดยครูผู้สอนจะเป็นต้นแบบและให้นักเรียนรำตาม ทุกวันนี้องการนาฏศิลป์ไทยได้ให้ความเคารพและเชิดชู ครูลมูล ยมะคุปต์ เป็นปรมาจารย์ทางด้านนาฏศิลป์ รัชกาลที่ 6 ก็กล่าวยกย่องให้ปรากฏในหมู่นักศิลปินด้วยกันว่าท่านมีคุณสมบัติเช่นนี้ เมื่อจัดตั้งวิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร ขึ้นพระยานัฏกานูรักษ ได้แนะนำ พลฯ พลตรีหลวงวิจิตรวาทการ ให้เชิญคุณครูลมูล ยมะคุปต์ เข้ามาเป็นครูถ่ายทอดนาฏศิลป์ ทั้งเป็นผู้วางหลักสูตรการเรียนการสอน จนมีศิษยานุศิษย์ได้ออกไปก่อตั้งสถาบันที่เกี่ยวข้องกับนาฏศิลป์แพร่หลายในปัจจุบัน ก็ล้วนแล้วแต่เกิดมาจากแนวทางความคิดอันเป็นอัจฉริยะของท่านคุณครู (ประเมษฐ์ บุญยะชัย, 2548: 181) ระบบการศึกษาของนาฏศิลป์ไทยได้จัดการเรียนการสอนตามแนวทางการวางหลักสูตรของคุณครูลมูลไว้ในหลายๆสถาบันการศึกษา ที่จัดการเรียนการสอนด้านนาฏศิลป์ไทย ที่สืบเนื่องกันมาอย่างเป็นแบบแผนจนถึงปัจจุบัน

นาฏศิลป์ไทยกับการสืบสานในปัจจุบัน

ประเทศไทย 3.0 เป็นการเน้นอุตสาหกรรมหนักที่เริ่มมีการนำเทคโนโลยีใหม่ๆเข้ามาใช้ในการจัดการวิถีชีวิตต่างๆ ในด้านของนาฏศิลป์ไทยถึงแม้จะเป็นศาสตร์ที่ศึกษาเกี่ยวเนื่องกับประวัติศาสตร์ เรื่องราวในอดีตคติชน ความเชื่อ และวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีไทยเป็นที่แน่นอนว่าเมื่อสังคมเกิดการเปลี่ยนแปลงการบริหาร

ประเทศก็ย่อมต้องพัฒนาไป เห็นได้ว่าในอดีตนาฏศิลป์เป็นเครื่องมือหลักในการเริ่มต้น ในการพัฒนาบุคลิกลักษณะ ทัศนคติให้มีบุคลิกภาพที่ดี มีความเป็นผู้นำ และมีระเบียบ มีวินัย อันจะเป็นกำลังหลักของบ้านเมืองในการพัฒนาชาติครั้งอดีตที่ผ่านมา ในขณะที่โลกกำลังก้าวเข้าสู่ยุคโลกาภิวัตน์ โดยมีพื้นฐานอยู่บนแนวทางของการพัฒนา พลังสำคัญแห่งการขับเคลื่อนในการพัฒนา คือวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี และอีกปัจจัยหนึ่งที่มีความสำคัญเท่าเทียมกันคือ พื้นฐานทางวัฒนธรรมของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ หรือแต่ละกลุ่มสังคม พระยาอนุมานราชธน ท่านได้กล่าวว่า “วัฒนธรรมจะเปลี่ยนแปลงไปตามความเจริญ อยู่ที่คนในสังคมมีปัญญาความสามารถค้นพบสิ่งที่มีอยู่แล้วแต่ยังเร้นอยู่ และประดิษฐ์เสริมสิ่งใหม่บนรากฐานสิ่งเก่า เพื่อรักษาคุณภาพเสถียรภาพ และบุคลิกของสังคมตนเองไว้ การเปลี่ยนแปลงไปข้างหน้าเท่านั้นที่จะทำให้วัฒนธรรมมีเสถียรภาพ เรียกว่าวัฒนธรรมมีพลวัต และในการเคลื่อนที่ไปนั้น หากไม่สลัดของเก่าที่ไม่สอดคล้องแล้วทิ้งไปเสียบ้าง พร้อมกับต่อเติมเสริมแต่งสิ่งใหม่เข้าไป ก็จะทำให้วัฒนธรรมเกิดการล้าและเสื่อมไป จนในที่สุดก็จะมีการตัดทิ้งวัฒนธรรมของตนเสียแล้วการเลือกรับเอาวัฒนธรรมอื่นเข้ามาแทนที่ เป็นการผลส่งให้สังคมนั้นๆ ต้องสูญเสียบุคลิกลักษณะ หรืออัตลักษณ์ของตนในที่สุด” (อนุมานราชธน, พระยา. 2515: 17)

ในแวดวงของการศึกษานั้นก็เกิดการปรับปรุงการจัดการศึกษาที่เน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง (Children Center) เปลี่ยนจากการเน้นครูเป็นศูนย์กลาง (Teacher Center) ซึ่งสอดคล้องกับปรัชญาทางการศึกษาที่เปลี่ยนไปจากเดิมคือนิรันตรนิยม (Perennialism) ที่มุ่งเน้นการสอนให้ผู้เรียนจดจำ โดยครูเป็นผู้ควบคุม ดูแล โดยหลักปรัชญานิรันตรนิยมนี้จะขัดแย้งกับหลักจิตวิทยาพัฒนาการในเรื่องความแตกต่างระหว่างบุคคล อีกทั้งปรัชญากลุ่มนี้ให้ความสำคัญที่ตัวครูมากกว่าผู้เรียน ต่อมาเมื่อสภาพสังคมเปลี่ยนไปฐานความคิดก็เปลี่ยนตามไปด้วย ปรัชญาการศึกษาจึงได้เปลี่ยนแปลงมาเป็น พัฒนาการนิยม (Progressivism) ที่มุ่งเน้นให้นักเรียน เป็นบุคคลที่มีทักษะพร้อมที่ปฏิบัติงาน หรือเรียนรู้ผ่านการลงมือปฏิบัติได้ ครูจึงเป็นผู้นำทางคอยชี้แนะในการทดลองและวิจัยของนักเรียน เน้นว่าผู้เรียนควรเข้าใจและตระหนักในตนเอง (Self-realization) เป็นการสอนที่เป็นแบบ Children Center

ในปัจจุบันนี้นาฏศิลป์ไทยไม่ได้เป็นเพียงแต่การฟ้อนรำเพื่อบวงสรวง หรือประกอบพิธีกรรมเพียงอย่างเดียว นาฏศิลป์ไทยได้ถูกบรรจุอยู่เป็นวิชาที่การศึกษาชั้น

พื้นฐานบรรจุลงในหลักสูตรเพื่อให้นักเรียนได้ศึกษาเล่าเรียนวัฒนธรรมประจำชาติ อีกทั้งสามารถต่อยอดความรู้ไปจนถึงระดับอุดมศึกษาชั้นสูงสุดได้ ด้านธุรกิจต่างๆก็เช่นกัน ได้มีการนำการแสดงนาฏศิลป์เข้ามามีส่วนร่วมในการสร้างบรรยากาศและความน่าสนใจแก่ผู้รับบริการ แต่ปัญหาที่นาฏศิลป์ไทยหลักไม่พื้นคือความสนใจและใส่ใจของเยาวชนคนไทยทุกคนที่จะให้ความสำคัญและความสนใจเพียงเฉพาะกลุ่มเท่านั้น อาจด้วยเหตุที่นาฏศิลป์ไทยเป็นเรื่องไม่ทันสมัยเหมือนศิลปะทางยุโรป เกาหลี หรือญี่ปุ่น ดังนั้นทุกวันนี้ที่นาฏศิลป์ดำรงอยู่ได้ในปัจจุบันก็เป็นพระมหากษัตริย์คุณจากเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดิน ที่คอยให้การสนับสนุนส่งเสริมศิลปะของไทยๆให้มีชีวิตขึ้น และกลุ่มเยาวชนเพียงกลุ่มหนึ่งที่มีใจรักในการสืบสานให้นาฏศิลป์ไทยยังคงดำรงอยู่ในทุกวันนี้ จากการสัมภาษณ์บุคคลในแวดวงนาฏศิลป์ที่เป็นครู อาจารย์ ผู้เชี่ยวชาญ และผู้ที่เกี่ยวข้องหลายๆท่านนั้น ถึงความคิดเห็นเกี่ยวกับเส้นทางของนาฏศิลป์ไทยในสังคมไทยปัจจุบัน

คมสันธู หัวเมืองลาด (สัมภาษณ์: 2559) กล่าวว่า “นาฏศิลป์ดำรงอยู่ได้เพราะการสืบทอด ปัจจุบันก็คือการสืบทอดทางการศึกษาเป็นหลัก เช่น วิทยาลัยนาฏศิลป์ สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ เป็นต้น หรือการสืบทอดตามสถานศึกษาอื่นๆที่กระทรวงการศึกษาได้บรรจุเป็นหลักสูตรไว้ให้ เช่น โรงเรียนต่างๆ โดยมีครูที่มีความสามารถทางนาฏศิลป์โดยตรงเป็นผู้สอน นอกจากนั้นก็ยังมีที่ที่ให้แก่คนที่สนใจทางด้านนาฏศิลป์ไทยได้ไปศึกษาเป็นศูนย์รวมแห่งความรู้ทางด้านนาฏศิลป์ เช่น มูลนิธิพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ไขนธรรมศาสตร์ สถาบันการแสดงคึกฤทธิ์ปราโมทนา หรือ ไขนธรรมสถาน ที่เหล่านี้เป็นการนาฏศิลป์โดยไม่เป็นนาฏศิลป์เชิงพาณิชย์ นอกจากนั้นก็ยังมีการสอนนาฏศิลป์ไทยแบบเชิงพาณิชย์ที่เป็นเอกชน เช่น โรงเรียนขับมวงคล หรือ ครูที่จบนาฏศิลป์ไปเปิดโรงเรียนสอนนาฏศิลป์เล็กๆน้อยๆอีกมากมาย จึงทำให้มีการสืบทอดมากขึ้น”

นุชนาถ ศรีสัจจะ (สัมภาษณ์: 2559) กล่าวว่า “ในความคิดส่วนตัวของพูดในเรื่องของความชอบก่อน เนื่องจากชอบชมการแสดงต่างๆ เช่น ไขนและรำต่างๆ เพราะชุดสวย นักแสดงหน้าตาดี รำเก่ง ก็เลยตามไปชมอยู่บ่อยครั้ง ซึ่งนาฏศิลป์ไทยตอนนี้มันต้องมีผู้ชมถึงจะอยู่ได้ ถ้าไม่มีผู้ชมการแสดงก็ไม่ดี ถือว่าผู้ชมเป็นกำลังใจสำคัญให้นาฏศิลป์ไทยคงอยู่”

กมลนิษฐ์ ตรีจันทร์วรชาติ (สัมภาษณ์: 2559) กล่าวว่า “สาเหตุที่ต้องนาฏศิลป์เข้ามามีส่วนร่วมในโรงแรมเพราะที่นี้

มีห้องอาหารไทยเป็นโรงแรม5ดาวดิตริมแม่น้ำจึงต้องการให้ลูกค้ามาที่นี่แล้วรู้สึกมีอารมณ์ร่วมEnjoy ในขณะที่รับประทานอาหารและอีกส่วนหนึ่งที่ลูกค้าจะได้คือการได้เห็นวัฒนธรรมของเรา ในมุมมองของทางโรงแรมเห็นแล้วว่าประเทศไทยมีการรำการแสดงโขนเป็นที่เด่นชัดเราจึงนำมาเป็นส่วนหนึ่งในการทำการตลาด”

ยูดี อุทกโยธะ (สัมภาษณ์: 2559) กล่าวว่า “คุณยุคิดว่าการนาฏศิลป์ไทยเราในปัจจุบันมีความสวยงามและความพิเศษอยู่ในตัวอยู่แล้วเพียงแต่ยังไม่ค่อยมีอยู่ในวงกว้างเท่าไร จากที่อยู่ในต่างประเทศวัฒนธรรมไทยก็น้อยลงแต่โชคดีที่ยังมีวัดไทยที่นี่เป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของคนไทยที่พำนักอยู่ที่ต่างประเทศ และมีกิจกรรมต่างๆเช่นนาฏศิลป์ไทย ดนตรีไทย เพื่อสอนลูกหลานที่เกิดและพำนักที่นี่ให้รู้จักคุณค่าของนาฏศิลป์และวัฒนธรรมในชาติของตนหรือทางพ่อหรือทางแม่ของตน ส่วนใหญ่จะเป็นเด็กลูกครึ่งเพราะทางคุณยุเองก็เริ่มให้ลูกสาวซึมซับวัฒนธรรมไทยโดยการเข้าร่วมกิจกรรมกับทางวัดไทยในชิคาโก เพื่อไม่ให้เขาลืมวัฒนธรรมของแม่ของเขาเอง”

สายใจ อรุณทชัย (สัมภาษณ์: 2559) กล่าวว่า “ครมีการแสดงใหม่ๆที่จะเป็นที่นิยมบางงานการแสดงที่เขาทำกันไม่ได้ยึดติดกับรูปแบบดั้งเดิม เช่นเพลง จังหวะ ทำรำ มีการปรับให้สนุก หรือเศร้า ตามวาระของงานนั้นๆเพื่อให้ได้บรรยากาศมากขึ้น แต่ความสวยงามของนาฏศิลป์นี้แหละเป็นสิ่งที่ทำให้ต่างชาติอยากมาดู เราจึงมีงานจ้างอยู่เสมอ ในหน่วยงานราชการถือว่าสำคัญในแง่ของการส่งเสริมเพราะทุกครั้งที่มีงานราชการจะมีงานให้ไปรำเป็นการแสดงในงานในองค์กรเอกชนก็ยังมีคนมาจ้างเช่นกัน งานประกวดต่างๆที่ส่งเสริมวัฒนธรรมไทยก็เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้เขาอยู่ได้”

คงเดช จาตุรันต์รัศมี (สัมภาษณ์: 2559) กล่าวว่า “ปกติที่หนึ่งเรากำกับมันจะมาจากเราเกือบทั้งหมด จริงๆแล้วเรื่องนี้มันไม่ได้เกิดขึ้นจากเรา มันเริ่มจากคุณปู้ พันธธรรม เขาเป็นที่ปรึกษาในสำนักงานศิลปวัฒนธรรมร่วมสมัย กระทรวงวัฒนธรรม แล้วเขาโทรมาชวนว่าเขาอยากได้บทหนังที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมไทย พูดถึงวัฒนธรรมไทย ซึ่งในตอนนั้นมันมีหลายคนมาเลยนะที่ได้ทำ บางคนก็ทำเรื่องทำนาบ้าง ทำเรื่องผ้าไทยบ้าง แต่ส่วนตัวเราเองเราไม่รู้จักรัวัฒนธรรมไทยเลย เราไม่แคร์เลยด้วยซ้ำว่ามันมีอะไรบ้างหรือมันจะอยู่อย่างไรความเป็นมา เราไม่สนใจเลย และเราก็คิดว่าคนรุ่นใหม่ไม่ได้แคร์ด้วย พอเราได้โจทย์ที่จะต้องพูดถึงวัฒนธรรมไทย เราก็มาคิดว่าวัฒนธรรมไทยคืออะไร มี

ก็เจอเยอะหลายๆอย่าง เรามองคำวัฒนธรรมไทยแตกต่างจากเดิม เรามองว่าทุกสิ่งทุกอย่างที่มันเกิดขึ้นที่คนไทยทำนั่นแหละคือวัฒนธรรมไทย อย่างเช่น รำกับน เด็กชายพวงมาลัยเวลารถติด พวงมาลัยคือความเป็นวัฒนธรรมไทยอยู่แล้ว แต่เด็กที่มาขายนั่นก็วัฒนธรรมไทยนะ หรือคนขายกล้วยแขกแฉกแฉกนางเลิ้งที่จะเดินขายกันตอนรถติดที่ติดป้ายว่าที่นี่เจ้าแรกขายมาห้าสิบปี นั่นเราก็มองว่ามันคือวัฒนธรรมไทยนะ เพราะนั่นเด็กไทยที่เดินโคฟเวอร์เกาหลี มันก็ไทยนะ หน้ามันก็ไทย แต่งตัวมันก็ดูไทย เราเลยเอาเรื่องเด็กวัยรุ่นพวกนี้มาพูดดีกว่า ถ้าให้พูดถึงความเป็นวัฒนธรรมไทยในหนังเรื่องนี้ ก่อนอื่นคงต้องขอบคุณ สสร. ที่เขาใจกว้างยอมให้เราทำหนังเรื่องนี้ แต่หนังเรื่องนี้มันไม่ได้ขายวัฒนธรรมขนาดนั้น มันกลับตั้งคำถามเกี่ยวกับวัฒนธรรมเสียอีก มันตลกมากที่ทุกวันนี้เทคโนโลยีไปไกลวิทยาศาสตร์ก้าวหน้า แต่คนยังโหยหาอะไรที่ไม่มีเหตุผลกันอยู่ เราเคยเจอคนหัวสมัยใหม่มาเยอะนะ แต่พอถึงจุดตกต่ำเขาก็กลับร้องขอความช่วยเหลือจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ความย้อนแย้งเหล่านี้มีอยู่มากในสังคม แต่ก็จะมีคนจำพวก ความคิดอยู่ในยุคหลังสมัยใหม่ (Post Modern) แต่ก็ไปดูดวงเพราะรู้สึกสบายใจ ก็มีความย้อนแย้งในเชิงวัฒนธรรมที่ ความเชื่อเก่า รวมกับ ความเชื่อใหม่ มันเบลอลจนไม่รู้แล้วว่าอะไรคือวัฒนธรรมไทย แต่หลังจากที่เราทำหนังเสร็จเราก็ถึงรู้ว่ามันเกิดปัญหาทั้งความไม่เข้าใจ คนที่มองว่าวัฒนธรรมไทยมันต้องดี มันต้องสวย ก็มีคนคิดแบบนี้เยอะ หลากหลายความคิดทั้งชอบทั้งด่า”

จากข้อมูลการสัมภาษณ์เบื้องต้นเกี่ยวกับการดำรงอยู่ของนาฏศิลป์ไทยในปัจจุบันนี้ หลายๆท่านมีมุมมองว่านาฏศิลป์เป็นเอกลักษณ์ประจำชาติที่ได้รับการสืบทอดมาจากบรรพบุรุษ และยึดถือเป็นจารีตแบบแผนปฏิบัติสืบทอดกันมา แต่ด้วยสภาพของสังคมในปัจจุบันที่มีวัฒนธรรมของต่างชาติเข้ามาอิทธิพลอย่างมากมาในทุกๆสังคม ทุกเพศ ทุกวัย ดังนั้นความสนใจในเรื่องของนาฏศิลป์ไทยจึงมีเฉพาะกลุ่ม หากแต่นานาฏศิลป์ไทยมาผนวกกับความบันเทิง อาทิละคร ภาพยนตร์ หรือรายการโทรทัศน์ต่างๆก็มีส่วนช่วยให้ผู้ชมเกิดความสนใจมากขึ้น แต่หากยังคงเป็นนาฏศิลป์ไทยมาตรฐานตามแบบแผนเดิมความนิยมย่อมลดน้อยลงอย่างที่เกิดขึ้นในสังคมปัจจุบัน

สังคมไทยทุกวันนี้เกิดการเปลี่ยนแปลงพัฒนาอย่างมากมาย นาฏศิลป์ไทยก็เป็นศิลปะแขนงหนึ่งที่จะต้องมีการพัฒนาให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของสังคม เพื่อ

เป็นการดำรงอยู่ในสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลง อีกทั้งการที่จะให้คนสนใจนั้นแน่นอนว่าต้องเกิดการพัฒนาเปลี่ยนแปลงของใหม่ๆ ย่อมเป็นที่สนใจแก่ประชาชนทั่วไปอยู่แล้ว แต่ก็ไม่ได้หมายถึงเปลี่ยนแปลงจนหมดสิ้นความเป็นอัตลักษณ์ของนาฏศิลป์ไทย การอนุรักษ์จะต้องควบคู่ไปกับการพัฒนา จากการสัมภาษณ์บุคคลในแวดวงนาฏศิลป์ที่เป็นครู อาจารย์ ผู้เชี่ยวชาญ และผู้ที่เกี่ยวข้องหลายๆท่านนั้น ถึงความคิดเห็นเกี่ยวกับนาฏศิลป์ไทยจะเป็นไปอย่างไรในอนาคตคิดว่า

บุญนาท ทรรทรานนท์ (สัมภาษณ์: 2559) กล่าวว่า “สังคมเปลี่ยนไปแล้วเราจะมามันเป็นแนวอนุรักษ์อย่างเดียวคงเป็นไปไม่ได้ในขณะเดียวกันยิ่งเข้าสู่สังคม AEC ต้องมีการเปลี่ยนแปลงแน่ๆเราจะมาบังคับให้เขาทำแบบเราอนุรักษ์อย่างเราคงเป็นไปไม่ได้ไม่มีทางเราจึงต้องพบกันคนละครึ่งทางอนุรักษ์กับพัฒนามันต้องไปด้วยกันอนุรักษ์เรามีความจำเป็นต้องอนุรักษ์ไว้แต่ในขณะเดียวกันเด็กที่เกิดหลังเราอาจมีไอเดียใหม่ๆคนเก่าก็ควรจะได้รับได้และยอมรับในแง่มุมมองของเขาแล้วเราค่อยมาพิจารณาว่ามันกินเลยไหมมันมากเกินไปไหมมันควรจะอนุรักษ์ต่อไปไหม ถ้าของเขาดีเราเป็นผู้ใหญ่เราควรยอมรับแล้วก็สอนให้เขาพัฒนาต่อไป”

สุขสันติ แวงวรรณ (สัมภาษณ์: 2559) กล่าวว่า “ปัจจัยหลักที่ทำให้นาฏศิลป์มีการเปลี่ยนแปลงนั้นก็คือ ผู้ชม แต่เดิมผู้ที่จะมีโอกาสที่จะได้รับชมการแสดงนาฏศิลป์นั้นก็คือ เจ้าขุนมูลนาย แต่เมื่อกาลสมัยเปลี่ยนแปลง การแสดงนาฏศิลป์จึงได้มีโอกาสได้รับใช้สังคมมากขึ้น คือ การแสดงนาฏศิลป์ตามสถานที่ต่างๆ ตามเทศกาลต่างๆ หรือ ประเพณีต่างๆ ซึ่งจากเดิมที่มีการแสดงแต่ในวังหลวง แต่ความเป็นนาฏศิลป์ก็ยังคงอยู่ไม่ได้เปลี่ยนแปลง เพียงแต่เพิ่มเติมความเป็นนาฏศิลป์ไทยที่มีความเป็นสมัยใหม่เพื่อให้ตรงกับยุคสมัยและความต้องการของผู้บริโภค (ผู้ชม) เนื่องจากสิ่งที่ขาดกันไม่ได้นั้นก็คือ ผู้แสดงและผู้ชม ดังนั้นการแสดงนาฏศิลป์ไทยนั้นจะต้องตอบสนองความต้องการของผู้ชมเป็นสิ่งสำคัญ อีกปัจจัยหนึ่งคือ ผู้อนุรักษ์นาฏศิลป์ไทย เช่น เยาวชนที่ศึกษาเกี่ยวกับนาฏศิลป์ไทยและสถานศึกษาที่เปิดสอนนาฏศิลป์ไทย ที่มีส่วนทำให้นาฏศิลป์ไทยคงอยู่ เนื่องจากได้ผลการแสดงนาฏศิลป์ไทยให้ผู้ชมที่เสพวัฒนธรรมไทยได้มีโอกาสได้รับชม โดยมีการสร้างสรรค์การแสดงนาฏศิลป์ไทยขึ้นมากมาย ทั้งนาฏศิลป์สร้างสรรค์ที่นำไปบูรณาการกับศาสตร์อื่นๆ เช่น บัลเลต์ การแสดง

สากล หรือการเต้นต่างๆ เพื่อให้ตอบโจทย์ต่อผู้ชม แต่ยังคงความเป็นนาฏศิลป์ไทย”

ณัฐพัชรี มหายศนันท์ (สัมภาษณ์: 2559) กล่าวว่า “ควรปรับเปลี่ยนให้ดีขึ้นในด้านของเทคนิคและวิธีการแสดงที่ต้องอาศัยความรู้หลายๆแบบมาปรับเพื่อให้ นาฏศิลป์มีความน่าสนใจและแปลกใหม่แต่ยังคงมีรากเหง้าของนาฏศิลป์ไว้ ตัวนักแสดงหรือผู้เรียนนาฏศิลป์เองก็ต้องพยายามสร้างคุณค่าทางด้านนาฏศิลป์ให้ผู้อื่นยอมรับ เพื่อเป็นการรักษานาฏศิลป์ไทยให้คงอยู่”

ปราณิสยา เตียวพิพิธพร (สัมภาษณ์: 2559) กล่าวว่า “อยากให้มีการพัฒนารูปแบบการแสดงนาฏศิลป์ไทยออกมาให้น่าสนใจ แต่คงความเป็นนาฏศิลป์ไทยแท้ไว้แบบดั้งเดิม เพราะถ้ามาทางร่วมสมัยมากจะมีความรู้สึกที่ไม่ใช่การแสดงนาฏศิลป์ไทยที่มาตั้งแต่สมัยโบราณ ให้มีการคิดค้นอุปกรณ์ที่ทันสมัย อาจจะทำนาฏศิลป์เข้ามาแต่ไม่ให้เกิดความ เป็นดั้งเดิมเด็ดขาด”

กมลนิษฐ์ ตรีจันทร์วรชาติ (สัมภาษณ์: 2559) กล่าวว่า “ในมุมมองของดิฉันดิฉันเห็นว่านาฏศิลป์ไทยของเราอยู่ในขั้นที่ดีถึงดีมากเพราะฉะนั้นจึงไม่เห็นว่าจะต้องเปลี่ยนแปลงแต่เรื่องความพัฒนาอาจจะต้องมีอยู่คล้ายอาหารไทยพัฒนาไปเป็นอาหารFusion ซึ่งในส่วนนี้นักแสดงตามโรงแรมส่วนใหญ่ค่อนข้างขาดจิตวิญญาณอาจจะเหนียวหรือเพี้ยนแต่สิ่งหนึ่งคือเราเป็นคนเผยแพร่ในนาฏศิลป์ เราจะต้องทำสิ่งๆนั้นให้ดีที่สุดที่สุดหรือเปล่า”

ยุวดี อุทกโยธะ (สัมภาษณ์: 2559) กล่าวว่า “อยากให้มีการประชาสัมพันธ์และขยายกรอบของนาฏศิลป์ให้เป็นการแสดงที่หาง่ายและอยู่ในวงกว้างและมีการสนับสนุนที่ดีกว่านี้ ถ้าทำได้คุณยุวโยธะจะจัดให้มีงานวันอนุรักษ์การแสดงไทยเพื่อให้ทุกคนตระหนักถึงความเป็นไทยแม้ว่าตัวไกลแต่ใจก็ยังรักความเป็นไทย รักวัฒนธรรมไทยที่คนโบราณในสมัยก่อนได้รักษาเอาไว้จนถึงปัจจุบัน”

จากบทสัมภาษณ์ของทุกท่านที่กล่าวมาถึงการดำรงอยู่ของนาฏศิลป์ในปัจจุบันนี้ที่เป็นยุคของประเทศไทย 3.0 ที่เกิดการเปลี่ยนแปลงไปในหลากหลายปัจจัย ซึ่งส่วนใหญ่เชื่อมโยงกับการพัฒนาประเทศจากข้อมูลการสัมภาษณ์ได้มีมุมมองในการเสนอแนวคิดเพื่อพัฒนางานด้านนาฏศิลป์ไทยให้เป็นที่สนใจแก่ประชาชนโดยทั่วไป ว่าด้วยนาฏศิลป์ไทยควรเกิดการพัฒนารูปแบบสร้างสรรค์ขึ้นให้เข้ากับยุคสมัย เพราะการจะให้นาฏศิลป์ดำรงอยู่ได้นั้นย่อมต้องมีผู้ที่ให้การสนใจ

นาฏศิลป์ไทยในยุคไทย 4.0

ในทุกวันนี้หากผู้ถึงคำว่า 4.0 ปฏิเสธไม่ได้ว่าไม่รู้จักร เพราะในทุกๆสำนักข่าวหรือแวดวงทางการสื่อสารต่างๆ สื่อออนไลน์ที่จะพูดถึงประเทศไทย 4.0 ที่เป็นโมเดลในการพัฒนาประเทศให้เกิดการพัฒนา โดยท่านพล.อ.ประยุทธ์ จันทร์โอชา (22 เมษายน 2559) ได้กล่าวในรายการคืนความสุขให้คนในชาติเฉพาะกิจออกอากาศทางโทรทัศน์รวมการเฉพาะกิจแห่งประเทศไทย เกี่ยวกับแผนการพัฒนาประเทศไทยว่า ประเทศไทยมีการพัฒนาตามหลัก 3 ยุคมาแล้วในสังคมแรกๆหลายสิบปี เป็นสังคมเกษตรกรรม ประเทศชาติเป็นเกษตรกรรม แล้วใช้แรงงานแต่เพียงอย่างเดียว ใช้เกษตรกรออกแรงทำไร่ทำนา(1.0) พอเริ่มมีภาคอุตสาหกรรมเข้ามา อาจจะเป็นอุตสาหกรรมเบาๆ คือ การเอาเครื่องจักรมาช่วยงาน มาช่วยงานเกษตรกร หรือแรงงาน(2.0) พอมาอีกช่วงคือการเข้าสู่การมีอุตสาหกรรมหนักเข้ามา มีการลงทุนจากต่างประเทศบ้าง(3.0) การพัฒนาเศรษฐกิจในลักษณะนี้อยู่มานานพอสมควร ประมาณสัก 20 ปี ไม่ได้เกิดการเปลี่ยนแปลง ไม่ได้วางแผนมาตรการลดความเสี่ยงจากภายนอกที่มีเศรษฐกิจโลกตกต่ำ การบริหารประเทศยังไม่แข็งแกร่งพอ ดังนั้นการที่วางแผนจะก้าวไปสู่ 4.0 นั้น เริ่มต้นจากปัญหาที่ว่า สังคมไทยเน้นการพัฒนามิติเศรษฐกิจ มิติสังคมที่หายไป เสียสมดุล เสียเรื่องทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม เอาปัญหาทั้งหมดมารวบรวมและออกมาเป็นแผนพัฒนาประเทศ 4.0 คือ ยุคต่อไปแล้วไม่ว่าจะเป็นในเรื่องของ การพัฒนาประเทศให้พ้นจากประเทศรายได้ปานกลาง อย่างแท้จริง (ผู้มีรายได้น้อย) ความเหลื่อมล้ำ ความไม่สมดุลของการพัฒนาที่ยั่งยืนต่างๆ ต้องสร้างความเข้มแข็งทุกด้าน(ไทยรัฐ, 2559: ออนไลน์) ด้านการศึกษาถือเป็นส่วนสำคัญในการช่วยขับเคลื่อนประเทศ เพราะการศึกษาเป็นเครื่องหล่อหลอมและสร้างคนให้เป็นผู้มีความรู้ ความสามารถ ที่จะเป็นพลเมืองดีในอนาคต ดังนั้นเมื่อสังคมประเทศไทยจะเข้าสู่การเป็นประเทศไทย 4.0 การศึกษาก็จำเป็นที่จะพัฒนาเข้าไปสู่สังคมไทย 4.0 ด้วย โดยสาระสำคัญของแผน 4.0 นั้น คือ การผลักดันให้เกิดนวัตกรรมขึ้นใหม่ๆ สร้างความตระหนักในเรื่องของสังคมเป็นหลักสอดคล้องกับหลักปรัชญาทางการศึกษาคือ ปรัชญาอัตถิภาวนิยม (Existentialism) โดยมุ่งเน้นให้เสรีภาพแก่ผู้เรียน สนับสนุนให้ผู้เรียนเลือกในสิ่งที่ตนต้องการและสนใจ รับผิดชอบในการตัดสินใจหรือการกระทำของตน ที่จะก่อให้เกิดประโยชน์ต่อสังคม

การพัฒนาประเทศไทย 4.0 นั้น ก็ได้มีการให้ความสำคัญด้านวัฒนธรรม นั่นคือทุนทางวัฒนธรรมซึ่งเป็นทุนอีกประเภทหนึ่ง อันเกี่ยวข้องกับคุณค่าความรู้ ภูมิปัญญาและงานสร้างสรรค์ เป็นเสมือนสินทรัพย์ที่ผ่านการสะสมและฝังตัวจนเกิดเป็นมูลค่า ด้วยเหตุนี้ เมื่อโลกเคลื่อนเข้าสู่สังคมฐานความรู้ การประยุกต์และบูรณาการทุนวัฒนธรรมกับการพัฒนาเศรษฐกิจจึงเพิ่มมากขึ้น ส่งผลให้ทุนวัฒนธรรมเข้ามามีบทบาทในระบบเศรษฐกิจมากขึ้น และนำไปสู่ความเกี่ยวข้องกับการเป็นประเทศไทย 4.0 ได้ทั้งทางตรงและทางอ้อม กล่าวคือ ทุนวัฒนธรรมช่วยทำให้เกิดมูลค่าเพิ่มทางเศรษฐกิจ ก่อให้เกิดมูลค่าเพิ่มสูงขึ้น เนื่องจาก วัฒนธรรมเป็นต้นน้ำของห่วงโซ่คุณค่า (Value Chain) ในอุตสาหกรรมสร้างสรรค์ โดยเราสามารถนำทุนวัฒนธรรม เช่น เรื่องราว (Story) และเนื้อหา (Content) ของวัฒนธรรมมาสร้างความโดดเด่นให้กับผลิตภัณฑ์ของตน หรือใช้ทุนวัฒนธรรมสร้างความแตกต่างหรือจุดขายให้กับสินค้า เกิดเป็นสินค้าวัฒนธรรมและทำให้เกิดมูลค่าเพิ่มขึ้นแก่สินค้าและบริการ ดังตัวอย่างของประเทศเกาหลีใต้ที่สามารถส่งออกวัฒนธรรม ตั้งแต่ความบันเทิง ไม่ว่าจะเป็นนักร้อง นักแสดง ละคร เพลง รายการโทรทัศน์ จนถึงอาหาร ส่งผลให้เกิดมูลค่าเพิ่มแก่เศรษฐกิจของประเทศเกาหลีเพิ่มมากขึ้น (กรุงเทพธุรกิจ, 2559: ออนไลน์)

นาฏศิลป์ไทย4.0 ถือเป็นการพัฒนาทางวงการนาฏศิลป์ที่จะนำนาฏศิลป์ไปยุคของความนิยมในสากล เข้าถึงความสนใจของเยาวชนและคนในประเทศ เป็นการต่อสู้ทางด้านวัฒนธรรมนิยม ที่เยาวชนในปัจจุบันให้ความสนใจในวัฒนธรรมของประเทศเกาหลี ประเทศญี่ปุ่น และประเทศตะวันตก ที่เป็นกระแสนิยมอย่างแพร่หลายในสังคมไทยปัจจุบัน ด้วยเหตุที่นาฏศิลป์ยังคงความเป็นรูปแบบเดิมไม่ได้มีการพัฒนาการแสดงใหม่ๆขึ้น หรือการแสดงที่เข้าถึงความสนใจ ความต้องการที่สอดคล้องกับสภาพสังคมไทยในปัจจุบัน การพัฒนานาฏศิลป์ไทยนั้นเป็นส่วนหนึ่งในการดำรงไว้ซึ่งนาฏศิลป์ไทย รวมไปถึงการพัฒนาการจัดการศึกษาในระบบนาฏศิลป์ที่จะต้องมีการนำเทคโนโลยีอันทันสมัยเข้ามามีบทบาทสำคัญในการแสดง แทนที่ผู้เรียนจะรอคอยความรู้จากครูเพียงอย่างเดียว ครูอาจจะจัดรูปแบบการสอนที่ผู้เรียนสามารถเรียนผ่านระบบโปรแกรมสำเร็จรูปหรือการเรียนผ่านโลกแห่งการออนไลน์ และนำประเด็นที่ได้มาร่วมกันวิเคราะห์ และสังเคราะห์งานด้านนาฏศิลป์ออกมานำเสนอในความเป็นรูปแบบที่เป็น นาฏศิลป์ไทยสร้างสรรค์

ก่อให้เกิดนวัตกรรมทางด้านนาฏกรรมขึ้น การพัฒนางานด้านนาฏศิลป์ถือเป็นการอนุรักษ์นาฏศิลป์ไทยไว้ สอดคล้องกับสุรพล วิรุฬห์รักษ์ (2547: 2-7) ได้อธิบายว่า นาฏศิลป์ไทยมีบทบาทสำคัญในเรื่องของประเพณี พิธีกรรม และความบันเทิง นาฏศิลป์จึงได้รับการอุปถัมภ์จากสังคมไทย ความเจริญของนาฏศิลป์ไทยเป็นการเจริญเติบโตแบบแตกสาขา จากรากฐานทางศิลปวัฒนธรรมเดียวกัน จากการอนุรักษ์แบบแผนแตกแขนงมาเป็นละครชนิดต่างๆ พัฒนาอย่างสมบูรณ์ สละสลวยด้วยภูมิปัญญาไทยอันสูงส่ง นับเป็นสมบัติอันล้ำค่าทางวัฒนธรรมของชาติ ที่ควรค่าแก่การอนุรักษ์และพัฒนา

กล่าวโดยสรุปคือ วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่แสดงถึงเอกลักษณ์ความเป็นชาติ ถือเป็นรากฐานความมั่นคงของชาติก็ว่าได้ และยังเป็นสิ่งที่แสดงถึงเกียรติภูมิและความภาคภูมิใจของคนในชาติอีกด้วย ชาติที่มีวัฒนธรรมอันดีงามสืบทอดมายาวนานนั้นจึงมีศิลปะวัฒนธรรมอันมากมายที่ต้องอนุรักษ์และสืบทอดให้คงความเป็นมรดกคู่ชาติสืบไป วัฒนธรรมจึงถือเป็นสิ่งสำคัญเป็นอย่างยิ่งในการดำเนินชีวิตประจำวันของมนุษย์ที่ถูกกำหนดขึ้นในด้านต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านจิตกรรม สถาปัตยกรรม ความคิด ความเชื่อที่แสดงถึงความเจริญงอกงามของชาติ ปรากฏเป็นภาษา ศิลปะ ความเชื่อถือ ระเบียบ ประเพณี ความก้าวหน้าของชาติ และศีลธรรมอันดีงามของประชาชน ลักษณะอีกประการหนึ่งของวัฒนธรรมคือ เป็นการสั่งสมความคิด ความเชื่อ วิธีการ จากสังคมรุ่นก่อนๆ มีการเรียนรู้ และสามารถถ่ายทอดไปยังรุ่นๆต่อไปได้ แต่วัฒนธรรมต่างๆนั้นย่อมเกิดการเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยของประเทศชาติ

การจัดการศึกษาในสาระด้านนาฏศิลป์ที่ผ่านมาในอดีตสอดคล้องตามหลักปรัชญาโบราณนิยม (Perennialism) ที่เน้นครูเป็นสำคัญ เนื่องจากสรรพวิชาความรู้ทั้งหมดทั้งสิ้นย่อมเกิดมาจากตัวครู เพราะนาฏศิลป์เป็นการถ่ายทอดความรู้โดยการสืบทอดจากตัวบุคคลมากกว่าตำราต่างๆ ดังนั้นย่อมมีแบบแผนและระเบียบกฎเกณฑ์ต่างๆอยู่มาก ที่วงการนาฏศิลป์จะเรียกว่า “จารีตนาฏศิลป์” ที่ผู้เรียนจะต้องพึงระลึกและปฏิบัติตามอยู่เสมอหากไม่ปฏิบัติเชื่อว่าย่อมเกิดผลเสียแก่ตนเอง และในสังคมนาฏศิลป์ไทยด้วยกันก็ย่อมที่จะดำเนินถึงการกระทำที่ผิดจารีตดังกล่าว นาฏศิลป์ไทยจึงสืบทอดกันมาเป็นแบบแผนจากแผ่นดินอยุธยาสืบจนปัจจุบัน แต่เมื่อสังคมเปลี่ยนแปลงไป การศึกษาเกิด

การพัฒนาและการดำรงอยู่สืบทอดของนาฏศิลป์ไทยก็มีระบบการศึกษาที่มีอิทธิพลอย่างมากในการสืบสาน จึงเกิดการเปลี่ยนแปลงการจัดการศึกษานาฏศิลป์ไทย ที่จากเดิมผู้เรียนปฏิบัติตามกรอบของครูผู้ถ่ายทอดให้เพียงอย่างเดียว ที่เรียกว่านาฏศิลป์ไทยอนุรักษ์ แต่ในยุคที่เป็น 3.0 ที่มีการใช้เทคโนโลยีเข้ามา การปฏิรูปของการศึกษาที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญนาฏศิลป์จึงเกิดผลงานใหม่ๆขึ้นจนเกิดคำใหม่ในวงการนาฏศิลป์ไทยขึ้นคือ นาฏศิลป์ไทยสร้างสรรค์เสมือนเป็นการพัฒนางานทางด้านนาฏศิลป์ไทยให้เกิดทัศนะใหม่ๆขึ้น

การจัดหลักสูตรการเรียน การสอนนาฏศิลป์ไทยในยุคประเทศไทย 4.0 ควรเน้นหนักให้ผู้เรียนมีคุณลักษณะอันพึงประสงค์ตามปรัชญาการศึกษาของชาติ สอดคล้องตามแผนพัฒนาประเทศ เน้นให้ผู้เรียนปฏิบัติได้หลากหลาย เมื่อผู้เรียนต่างๆ เหล่านี้สำเร็จการศึกษาออกไป ความชำนาญและความเชี่ยวชาญในการจัดการความรู้ เพื่อจะได้นำไปถ่ายทอดความรู้ให้กับผู้เรียน และสร้างองค์ความรู้ใหม่ๆขึ้น เป็นนาฏนวัตกรรม การพัฒนาระบบการถ่ายทอดที่สร้างความเป็นเลิศให้กับผู้เรียนจึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการศึกษาในยุค4.0 โดยกระบวนการถอดองค์ความรู้จากครูผู้มีความเป็นเลิศทางการสอน เทคโนโลยีอันเป็นเครื่องมือส่งเสริมและการพัฒนางานด้านนาฏศิลป์ เพื่อเป็นการอนุรักษ์ร่วมไปกับการพัฒนาศาสตร์แห่งศิลปะการแสดงให้เข้าถึงพลเมืองในสังคมไทย และประจักษ์ว่านาฏศิลป์ไทยได้พัฒนาอย่างอนุรักษ์ เพื่อการดำรงอยู่ภายใต้ประเทศไทย 4.0 ในอนาคตต่อไป

ดังนั้น นาฏศิลป์ถือเป็นวัฒนธรรมที่มากด้วยคุณค่า ซึ่งสามารถนำมาพัฒนาเพื่อเพิ่มมูลค่าในทางเศรษฐกิจของประเทศได้ ด้วยวัฒนธรรมไทย อันถือเป็นกลุ่มเทคโนโลยีและอุตสาหกรรมเป้าหมาย ในการนำพาประเทศเดินหน้าสู่ยุคไทยแลนด์ 4.0 และหนึ่งในมิติทางวัฒนธรรมที่น่าสนใจก็คือ นาฏศิลป์ไทย ซึ่งในปัจจุบัน คณะกรรมการนาฏศิลป์ได้มีการขยับตัว ปรับทิศทางการสืบสานนาฏศิลป์ไทยเพื่อให้สอดคล้องกับโมเดล 4.0 ด้วย โดยมุ่งอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมดั้งเดิมและพัฒนาต่อยอดให้เหมาะสมกับยุคสมัยใหม่ช่วยสร้างรายได้และภาพลักษณ์ที่ดีแก่ประเทศ การสืบทอดนาฏศิลป์ไทยและการพัฒนา จึงเป็นสิ่งจำเป็นและมีความสำคัญต่อการพัฒนาคนและสังคมไทยอยู่หลายประการคือ ทำให้มองเห็นวิถีความเป็นไทย ความคิดสร้างสรรค์ ทั้งด้านศาสนา สังคม

วัฒนธรรม การปกครอง ที่สั่งสมสืบทอดกันมา ทำให้คนไทย เป็นผู้มีความรับผิดชอบ รู้จักรักษาระเบียบวินัย มีความรักชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ รู้จักพัฒนาตนเอง ซึ่งเป็น การเสริมสร้างในการปลูกจิตสำนึกที่ดีงาม เหมาะสมกับสภาพ ของสังคมไทย ทำให้คนไทยทั้งชุมชนเมืองและชุมชนชนบท เกิดความร่วมมือ ร่วมใจ ส่งเสริมขนบธรรมเนียมที่ดีงาม และนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้ให้เกิดประโยชน์แก่คนในชาติ

เป็นที่รู้จักของชาวโลก ศิลปะและวัฒนธรรมอยู่คู่กันฉันใด ศิลปะและวิทยาศาสตร์ก็อยู่คู่กันฉันนั้น จากนี้ไปกระทรวง วัฒนธรรมจะเข้ามา มีบทบาทสำคัญในการสร้างวัฒนธรรม 4.0 ให้แก่คนในสังคม ในมิติของศิลปะและวิทยาศาสตร์ที่ เกี่ยวข้องกับการดำรงอยู่ (Art & Science of Living) การ เรียนรู้ (Art & Science of Learning) การทำงาน (Art & Science of Working)

เอกสารอ้างอิง

กรุงเทพธุรกิจ. (2559). **ประเทศไทย 4.0 กับทุนทาง วัฒนธรรม.** (ออนไลน์)

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. (2541). **ลักษณะไทย.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช.

ไทยรัฐ. (2559). **การขับเคลื่อนไทยแลนด์ 4.0.** (ออนไลน์)

น.ม.ส.(นามแฝง). (2478). **จดหมายจางวางหรั่ว.** กรุงเทพฯ : บรรณกิจ.

นิคม มุสิกคามะ. (2545). **วัฒนธรรม: บทบาทใหม่ในยุค โลกาภิวัตน์.** กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.

ปรีชา ช่างขวัญยืน. (2549, กันยายน). **การจัดการวัฒนธรรม อนุรักษ์กับการพัฒนา.** เอกสารประกอบการประชุม เชิงปฏิบัติการการคิดใน/นอกกรอบ, สำนักงานคณะกรรมการการวิจัยแห่งชาติ, ศูนย์การค้าเซ็นทรัล พลาซา.

วิจิตรวาทการ, พลตรีหลวง. (2479). **นาฏศิลป์.** กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.

สำนักข่าว กรมประชาสัมพันธ์. (2559). **ประเทศไทย 4.0 สร้างเศรษฐกิจใหม่.** (ออนไลน์)

สุรพล วิรุฬห์รักษ์. (2547). **วิวัฒนาการนาฏศิลป์ไทยในกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2477.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุวิทย์ เมษินทรีย์. (2559). **วัฒนธรรม 4.0 Spectrum แห่งความเป็นไทย.** (ออนไลน์)

อนุนานราชธน, พระยา. (2515). **วัฒนธรรม.** กรุงเทพฯ : บรรณาการ.

อมรา กล้าเจริญ. (2535). **วิธีสอนนาฏศิลป์ไทย.** กรุงเทพฯ : โอ. เอส. พริ้นติ้งเฮาส์.

แหล่งข้อมูลสัมภาษณ์

(ณัฐพัชรี มหายศนันท์. 2559, กันยายน). สัมภาษณ์โดย ประไพจักร อัครารัตน์สกุล ที่ คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุตรดิตถ์.

(บุญภาค ทรรทรานนท์. 2559, กันยายน). สัมภาษณ์โดย ณัฐพร วิศาลธรรกุล ที่ กองการสังคีต กรมศิลปากร.

(ปราณิสสา เตียวพิพิธพร. 2559, กันยายน). สัมภาษณ์โดย จารุวรรณ ส่งเสริม ที่ กรมส่งเสริมวัฒนธรรม กรุงเทพมหานคร.

(สายใจ อรุโณทัย. 2559, กันยายน). สัมภาษณ์โดย ณัฐชกา ศ อร่ามทอง ที่ ร้านนาฏศิลป์ไทยป่าแก้ว กรุงเทพมหานคร.

(สุชสันติ แวงวรรณ. 2559, กันยายน). สัมภาษณ์โดย สิทธิชัย ตั้งจิตพัฒนกุล ที่ สถาบันคึกฤทธิ์ กรุงเทพมหานคร.